

TÜRKLERİN MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERLERİ

Bu yazının amacı Türklerin insanlığa kazandırdığı değerler olunca, konuya başlamadan önce kültür ve medeniyet nedir? Kültür ile medeniyet arasında ne gibi farklar bulunmaktadır? Kanaatimizce kısaca bunları izah etmekte fayda vardır. Çünkü terimlerin manaları değişik olup, zaman zaman da kullanımlarında yanlışlığa düşülüyor. Hakikatte bu konu üzerinde pek çok sosyal bilimci bir şeyler söylemesine rağmen, henüz ortak bir tanımın da oluşturulmadığını görüyoruz. Bilindiği üzere kültür, sosyolojinin en önde gelen kavramlarından biridir. Latince kökenli bir kelimedenden neşet eden kültürün manası “toprağın işlenmesi” demek olup; daha sonraları özellikle Batı dillerinde kazandığı anlam olan “yüksek dereceli bilgi, insan vücudunun ve ruhunun terbiyesi, sanat ve fikir eserlerinin geliştirilmesi” şekliyle Türkçemize girdiğini görüyoruz. Ayrıca bu kelimeye değişik bazı manalar da verilmiştir. Mesela bunları kısaca özetleyecek olursak:

Bir topluluğun yaşama tarzı ve hayat tecrübesi.

Atalardan gelen maddi ve manevi değerlerin toplamı.

İnsanın tabiatı ve kendini idare etme yoluyla bizzat meydana getirdiği eser.

Bir toplulukta törelerden, davranış durumlarından, teşkilat ve tesislerden kurulu düzenli bütünlük.

Umumi olarak inançlar, değer hükümleri, zevkler, gelenekler, kısaca insanlar tarafından yapılmış ve yaratılmış herşey.

Milletin bütün fertlerinin katıldığı manevi hayat.

İnsanların birarada yaşamaları için gerekli olan şartlar.

Bütün bunlar, kültürün daha çok toplulukların kendilerine has yaşayış ve davranışları olduğunu göstermektedir. Kültürel meselelerin izahı ve bu kelimenin tanımlanmasında, Türkiye’de en önde gelen ilim ve fikir adamı, ünlü Türk sosyoloğu Ziya Gökalp’e göre kültür; bir milletin dini, ahlaki, hukuki, ilmi, estetik, lisani, iktisadi, teknik hayatlarının ahenkli toplamıdır. Dolayısıyla kültürü herkes kendi bakış açısına göre, yukarıda çizilen ana çerçeveye dahilinde anlayabilir.

Medeniyet ise, kültürden biraz farklı anlam arz-etmektedir. Medeniyet, milletlerarası ortak değer seviyesine yükselen anlayış, davranış ve yaşama vasıtaları bütünüdür. İlim ve teknoloji esasını teşkil eder. Bunun da kaynağı kültürlerdir.

* A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Öğretim Üyesi

Her topluluğun kendine özgü bir kültürü vardır, diğer bir deyişle her kültür ayrı bir topluluğu temsil eder. Bunun gibi Türk milletinin de dili, tarihi, edebiyatı, sanatı, dini, müziği, mimarisi, hukuk anlayışı ve olaylar karşısındaki davranışlarıyla kendine mahsus bir kültürü söz konusudur.

Durum böyle olunca; kültürlerin özel, medeniyetin genel olduğunu ve kültürlerden doğduğunu söylemek mümkündür. Zamanımız itibarıyla belki iki medeniyetten bahsedilebilir. Bu da; Doğu ve Batı Medeniyetidir. Kültür ve medeniyet üzerindeki tartışmalar, Z.Gökalp'ten beri gündemde olup, bundan sonra da devam edeceği ortadadır. Ne olursa olsun, her kültür kendi öz vasfını korur ve ana yapı bir süreklilik taşır¹. Bunun da böyle bilinmesi gerekir.

Bütün bu izahlardan sonra kesinlikle şunu söyleyebiliriz ki; dünya üzerinde Türk denen bir millet vardır ve onun geliştirdiği zengin kültür, dünya medeniyetlerinin oluşmasında mühim bir temel taşı vazifesi görmüştür. Bu yüzden insanlık tarihinin her açıdan şekillenmesinde en önde gelen faktörlerden birisi, Türklerdir.

Yeryüzünde iki millet söz konudur ki, başlarından bugüne kadar pekçok felaketler geçmiş olmasına rağmen ayakta kalabilmiştir. Bu halklardan birisi Çinliler, diğeri de Türklerdir. Ancak bunlardan Türklerin tarihi, bambaşka bir durum arz-eder. Türkler, tarihte Çinliler gibi tek bir coğrafyada varlıklarını sürdürmemiş ve onların benzeri bir hayat tarzını da benimsememişlerdir. Yani, tamamen yerleşik bir kavim olmadıklarından geçmişlerini incelemek oldukça zordur. İdare ettikleri büyük coğrafya açısından karşılaştırıldığında dünyada bir eşleri daha yoktur. Tarih yapmada ve insanları idare etmede bu kadar hünerli olan Türklerin kendileri tarafından yazdıkları kaynakların azlığı da onların geçmişlerinin aydınlatılmasında yabancılara eserlerine müracaat etmeyi gerektirmekte, dolayısıyla bu durum birtakım yanlış anlaşılmalara da sebebiyet vermektedir. Özellikle Türk milletini ve kültürünü yakından tanımayanlar, onların tarihlerini yorumlamada bir sürü hata yapmaktadır. Türkler 5000 yıllık tarihleri boyunca, dünyanın en büyük ve kudretli birkaç devletinin kurucuları oldular. Mo-tun (Börü Tonga), Attila, Kapgan Kagan, Alp-arслан, Kılıç-arслан, Emir Temür, Fatih Sultan Mehmet, Mustafa Kemal gibi büyük devlet adamlarını yetiştirerek, bugünkü dünyanın şekillenmesine aracılık ettiler. Fatih, Bizans'ı ortadan kaldırarak, yeni bir çağın açılmasına vesile olduğu gibi, İslamın peygamberinin vasiyetini de yerine getirmek suretiyle, İslam medeniyeti ve

¹ E.Güngör, **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980, s.7-9, 62; M.Cunbur, **Atatürk ve Milli Kültür**, Ankara 1981, s.17-33; İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983, s.15-17; V.Mejuyev, **Kültür ve Tarih**, Çev. S.Yokova, Ankara 1987, s.21; M.Kaplan, **Türk Milletinin Kültürel Değerleri**, Ankara 1987, s.2; S.K.Tural, **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Ankara 1988, s.30-35.

tarihinde haklı yerini aldı. Bu nedenle söz konusu çalışma, sadece Türk milletinin büyüklüğünü milli hislere dayanarak ortaya koymak amacıyla meydana getirilmiş olmayıp; belge ve bilgiler ışığında hakikatleri gözler önüne sermek için hazırlandı.

Büyük medeniyetler ve kültürlerin temelinde yazı olduğuna göre, biz Türkler bu açıdan oldukça şanslı bir milletiz. Türkler dünyada yazısı, yani kendilerine ait bir alfabesi bulunan ender topluluklardan birisidir. Bugün maksatlı olarak, Orkun veya Yenisey Alfabesi diye de adlandırılan bu yazı sisteminin, zaman zaman başka halklardan Türklere geçtiği yolunda iddialar var ise de, henüz bu durum ispat edilememiştir. Mevzubahs alfabenin “Runik” diye isimlendirilmesi, eski İskandinav yazılarını çağrıştırmamasından kaynaklanmaktadır ki, Runik sözü İskandinavcada “sır, esrar” manalarına gelir. Kök Türk Alfabesi şeklinde de adlandırılan, milli Türk yazısı Türkçedeki bütün sesleri göstermesi bakımından son derece ilginç olup; bu harfler yine Türkçenin ses uyumuna göre hazırlanmıştır². Onlar bu alfabe vasıtasıyla okuma-yazmayı öğrendikleri gibi, milletlerarası andlaşmalarda da bu yazıyı kullanıyorlar ve Asya’nın çeşitli halkları da bundan yararlanıyordu³. Bunun gibi Uygur Türkleri de Sogd menşeli olduğu söylenen bir alfabeği geliştirdiler ve kendilerinin dışındaki birtakım toplulukların da kullanmasına aracılık ettiler. İşte bunlardan Mogollar, Uygurlara son vermekle beraber, onların kuvvetli kültürlerine tabi olarak Uygur yazısını aldılar. Nihayet Uygur katipleri ve devlet adamları bütün sivil idareyi ellerine geçirdiler. Çingiz Han’ın torunları zamanında Maverâünnehir, Horasan ve Irak’taki defterdarların çoğu Uygurlardandı. Bugün Mogol milletinin alfabesi halâ milli Uygur Türk yazısıdır. Ayrıca Uygurların kitapları kağıt üzerine yazılıp, basılıyordu. Bu, Çin kağıdından farklı idi. Uygurların kendi kağıt imal şekilleri olduğu da bir gerçektir. 9. ve 10. yüzyıllarda Çinlilerin blok baskı ile çoğaltma tekniğinden değişik bir baskı sanatı bulmuşlar, sert ağaçtan tek tek, hareketli Uygur harfleriyle kitap basmayı ilk olarak başarmıştır. Türkistanda’ki çeşitli kazılar sonucunda, torbalar

² A.C.Emre, “Eski Türk Yazısının Menşei”, **Türk Dili (Belleten)**, 3/18-20, Ankara 1943, s.80; A.von Gabain, “Eski Türkçenin Yazı Dili”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)**, Ankara 1959, s.318; R.Giraud, **L’Empire Des Turcs Celestes**, Paris 1960, s.17; İ.Kafesoğlu, “Milli Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti”, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Konferanslar I, Ankara 1965, s.47; V.Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927, s.180; V.Barthold, **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962, s.82; T.Tekin, “Göktürk Alfabesi”, **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981, s.27; Kaplan, **a.g.e.**, s.9; A.von Gabain, “Eski Türkçe”, **Tarihi Türk Şiveleri**, Haz. M.Akalın, 2. baskı, Ankara 1988, s. 63; M.Erçin, “Saka-Türk (Hece-Harf) Yazısı ve Dili (İ.Ö. 8.-4.Yüzyıl)”, **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1988, s.564.

³ Mesela 568 yılında Kök Türk ülkesinden Bizans’a giden elçiler, yanlarında İstemi Yabgu’nun Kök Türk harfleriyle yazılmış bir mektubunu götürdüler. Bakınız, S.Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999, s.19.

içerisinde böyle harfler ele geçirilmiştir⁴. Uygur Türklerinin bu şekilde kağıt ve matbaa usullerindeki yenilikleri, insanlığın ileri gitmesi vasıtalarından biridir. İlmün yayılmasında bu derece önemli bir yere sahip olan Türkler, asla göz-ardı edilemez.

Türk göçlerinin özellikle batıya doğru olması ve buralarda mecburen farklı siyasi teşekküllerin kurulması, yeni Türk kültür çevrelerinin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca değişik coğrafyalarda beraber yaşamak zorunda bulunduğu halklardan bazı şeyler aldığı gibi, onlara da pekçok şey verdiler. Geçmişte ve günümüzde Türklerin yer aldıkları coğrafyaya baktığımızda, Doğu-Batı veya İslam-Hristiyan medeniyetlerinin kesişme noktasında olduğunu görürüz. Bu yüzden de Türkler, farklı medeniyetler arasında köprü vazifesi yapmışlardır. Dolayısıyla her iki medeniyetin oluşmasında önemli ölçüde Türk tesiri vardır. Bütün bunları bir kenara bırakıp, Türk milletini kültürce aşağı sayanlar, kim olursa olsun, akıl ve mantıktan yoksun kişilerdir.

Türklerin medeniyete kazandırdığı iki mühim şeyden birisi at, diğeri de demirdir. Atı günümüzün şartlarıyla kıyasladığımızda; bir savaş ve ulaşım aracı olarak tekerlekli vasıtalarla, uçaklar bugün ne ise, at da geçmişte öyle idi. Dünyada ilk defa atı ehlileştiren, bir binek hayvanı ve savaş aracı olarak kullanan Türkler, bu üstünlükleri sayesinde binlerce kilometrelik alanları bir anda geçmişler ve pekçok yere sahip olma imkanına kavuşmuşlardır. Muhtemelen at ve öküzler tarafından çekilen arabaları da evvela Türkler icat ettiler ki, göç mevsimlerinde çadırlarını bu arabaların üzerinde taşımaları gayet kolay idi⁵. Türklerin atı bu şekilde yönetmeleri ve onlara bir ayrıcalık sağlamasından yola çıkarak, Çinli ve Avrupalı halklar da attan yararlandılar. Avrupa'da atlı şövalyeler, Çin'de de Türk usulünde atlı ordu birlikleri teşkil edildi. İnsanlık tarihinde bu denli mühim bir hayvan olan at ile Türkler o kadar iç-içeydiler ki, oniki hayvanlı Türk takviminin bir yılı da ata ayrılmıştı. Latin-

⁴ A.Caferoğlu, **Türk Dili Tarihi**, 3. baskı, İstanbul 1984; O.Aslanapa, **Türk Sanatı**, Ankara 1990, s.9; E.Baytur, **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Ürimçi 1991, s.629-630; S.Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 2. baskı, Ankara 2000, s.87-89.

⁵ S.Batu, **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Ankara 1938, s.65; B.Ögel, "İlk Töles Boyları", **Belleten**, Sayı 48, Ankara 1948, s.812; İ.Kafesoğlu, **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul 1957, s.22-31; S.G.Clauson, "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965, s.163-164; N.Diyarbakirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C. 2, İstanbul 1969, s.149; Ö.İzgi, "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977, s.43-44; L.N.Gumilev, **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003, s.140, 311; A.Donuk, "İslamiyetten Önce Türklerde Devlet Adamı Tipi", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986, s.145.

Bizans eserlerinde Türk-Hunların yerde kendilerini güvende hissetmediklerinden, at üstünde yaşayıp, uydukları bildirilir⁶.

Tarihte demiri ilk bulan ve işleyen millet yine Türklerdir. Demircilikle uğraş Türkler açısından diğer Asya topluluklarına karşı bir üstünlüktü. Silah konusunda Türkler Orta Çağda oldukça ileriydiler ve bu da onların madenciliğinden kaynaklanıyordu. Savaş esnasında çok cesur olan Türkler, aynı zamanda zengin maden yataklarına sahiptiler ve silah işçiliğinde de ustaydılar. Demir madenlerini işletmek ve bundan çeşitli araç-gereçler yapmakla öğünüyorlardı. Bu durum Bizanslı ve Çinli elçilerle, seyyahların notlarına yansımış ve hatta zaman zaman hayrete düşmüşlerdir. Madencilik ve demircilikte en ileri düzeyde olan eski Türkler, yapmış oldukları savaş araç ve gereçlerini bir ihraç ürünü olarak da pazarlamaktaydılar. Mesela, batıdaki On Ok Türkleri demir ticaretiyle de meşgul oluyorlardı. Bayırkular, sadece at yetiştiriciliğinde değil, demircilikte de maharetliydi. Çin kaynakları Kırgızlardan söz ederken; her yağmurdan sonra topraklarında demir çıkar ve bundan gayet keskin silahlar yaparlardı, diyor. Onların imali olan kesici aletlere bütün Orta Asya'da rağbet ediliyordu. Özellikle arkeolojik kazılar bize Altaylarda çelik üretildiğini, Tanrı Dağlarının güneyinde altın, gümüş, bakır ve demir bulunduğunu göstermektedir⁷. Arkeolojik kalıntılar ve yazılı belgeler Hunların arasında dökümcülerin olduğunu belirtiyor. Yine tarihten hatırlıyoruz ki, Kök Türk Kaganlığının kurucuları Altay Dağlarında demircilikle uğraşıyorlardı. Bilge Kagan Anıt Mezarlığında 2001 yılında keşfedilen hazinelerdeki madeni eşyalar ve süsler dünyada eşi, benzeri olmayan harikulade şeylerdir. Daha önceki devirlere ait, özellikle Yenisey vadisinde, Altaylar ve Güney Kazakistan bozkırlarıyla, Orta Avrupa'da bulunan arkeolojik malzemeler arasında renkli taşlar, iğneler, bilezikler, küpeler, taraklar vs. dikkati çeker. Uygurlar arasında dolaşan seyyahlar altın, gümüş ve demirden kaplar yaptıklarını, yeşim taşı çok güzel işlediklerini söylüyorlar. Yine Türklerden haber veren Bizans-Roma belgelerinde onların kemer, kılıç, okluk ve at koşumlarını değerli madenlerle süslediklerinden, çadırlarındaki altın ve gümüş kaplardan, ipekli halılar ve bunların üzerindeki desenlerden bahsederler. Pazırık, Noin-ula gibi kurganlarda ele geçirilen malzemeler buna bir örnektir. Dünyanın en eski halısı yine Türklerle aittir. Mesela Orta Avrupa'da, Nagyszentmiklos'ta bulunan sanat eserlerine ve eşyalara paha biçilemiyor⁸. Kısacası Türklerin

⁶ O.Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ankara 1965, s.269; A.Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001, s.162.

⁷ W.Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942, s.68, 76; C.L.Chen, "A Study of Turcic Weapons", **Altaistic Studies**, Konferanser 12, Stockholm 1985, s.32-33.

⁸ J.M.Deguignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-i Umumisi**, C. II, İstanbul 1924, s.295; Eberhard, **a.g.e.**, s. 68; O.Maenchen-Helfen, "Crenelated Mare and Scabbard Slide", **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957, s.98; A.İnan, "Altaylarda Hun Devri Kültürü", **Hayat Tarih Mecmuası**, 2/12, İstanbul 1967,

medeniyete kazandırdığı demir ve işçiliği sayesinde, insan oğlu bugün daha iyi yaşayabilmektedir.

El sanatları açısından da çok yetenekli olan bu insanlar, madene ve ağaca istedikleri şekli verebildikleri gibi ondan masa, sandalye, yatak, dolap, sepet ve kap-kacak türü eşyaları yapılabiliyorlardı. Orta Asya'nın çeşitli yerlerinde gerçekleştirilen kazılarda bunlar ortaya sık sık çıkarılıyor. Dünya masa, sandalye, karyola türü tahta yatakları Türklerden öğrendi. Bu kullandıkları eşya ve giyeceklerini çok güzel hayvan ve bitki motifleriyle donatıyorlardı. Bunlar ince bir sanatın ürünüydü. Ayrıca Türk coğrafyasının her yerinde rastlanan ve "taş-baba" dediğimiz heykellerin, bugünküleri kıskandıracak bir maharetle yontuldukları da ortadadır. Her zaman faydalandıkları çadır ve eşyalarını süslemekle birlikte mabetlerine, taşlara, kayalara ve ağaçlara kendi dünyalarını anlatan resimler çiziyorlardı. Hatta Türkistan'da yapılan kazılarda, bazı tabutların üzerinde bile bu resim sanatının inceliklerine rastlanıyor⁹. Resim ve heykel gibi, bu tür sanatların doğudan batıya gitmediğini kim ispat edebilir?

Tarihte, insanlığın çekirdeğini teşkil eden ailenin en mükemmel şekli Türkler arasında görülür. Bugünün hem Doğu, hem de Batı medeniyeti modern aile yapısını Türklere borçludur. Diğer eski dünya milletlerinin aileleriyle, Türklerinkini karşılaştırdığımızda pekçok bakımdan farklılıklar vardır. Geçmişteki Yunan veya Slavlarda olduğu üzere, Türklerde baba ailenin tek hakimi ve ailenin üyeleri onun kölesi değildi. Büyük toprak mülkiyetleri söz konusu olmayıp, ailedeki herkes sahip olunan mallara ve araziye ortaktı. Eski Türklerde umumiyetle tek evlilik geçerliydi. Bu da günümüzün ideal evlilik

s.23; E.Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968, s.25; D.G.Savinov, "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973, s.42-43; H.Z.Koşay, "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974, s.356; N.Diyarbakirli, "İlk Türk Halısı", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Semineri Bildirileri**, Ankara 1974, s.262-267; N.Diyarbakirli, "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974, s.403; E.Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978, s.14; R.Şeşen, **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1975, s.90; A.Rahman, "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s.310; Gömeç, **a.g.e.**, s.10; S.Gömeç, "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türksoy**, Sayı 7, Ankara 2002; Gumilev, **a.g.e.**, s.110-111, 206.

⁹ M.I.Artamonov, **Istoriya Khazar**, Leningrad 1962, s.270; Koşay, **a.g.m.**, s.357; Esin, **a.g.e.**, s.17, 84, 108-109; L.Rasonyi, **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988, s.40-43; J.Harmatta, "Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler", Çev., H.Akın, **Erdem**, 3/7, Ankara 1987, s.62-65; Rahman, **a.g.m.**, s.308-309; W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997, s.43-45.

Mesela Tolun-ogullarının Mısır'da yaptırdıkları sarayın bahçesindeki çiçeklerin durumu, Kur'an ayetlerini ifade ediyordu.

tipidir¹⁰. Dolayısıyla zamanımızın çağdaş ailesiyle, eski Türk ailesi birbirine çok benzer. Türkler bu bakımdan münasebette buldukları halklara, kendi aile düzenlerini de alıştırmışlardır.

Bugün modern devlet yapılarının oluşmasında, devlet-fert ilişkilerinin teşekkülünde yine Türklerin büyük rolü vardır. Özellikle merkezîyetçi devlet sistemi, Türklerin insanlığa mirasıdır. Türklerde çok eskiden beri, devletin bugünkü deyişimiyle, halka dönük bir siyaset takip ettiğini biliyoruz. Devletin asıl vazifesi, milleti zengin etmek, refah içinde yaşatmaktır. Mesela sarayın kapısının halka açık olması, hükümdarın her fırsattan faydalanarak şölenler vermesi, hatta bu toylardan sonra yemek takımlarının şölene katılanlar tarafından yağma edilmesi, sonra bugün de devam eden saç geleneği, bunlara misal olarak gösterilebilir. Herkes toplum içerisinde kabiliyetine göre yer edinebilirdi. Halk kendine ait sürülere sahip olabildiği gibi, yerleşik hayatın devam ettiği bölgelerde arazileri de kendi adlarına ekip-biçebiliyorlardı. Yani eski Türk sosyal yapısında insanların özel mülkiyet hakkı söz konusuydu. Milletın istemediği bir şeyi idarecilerin zorla kabul ettirmesi mümkün değildi ve halk da temel vatandaşlık görevlerini yerine getirdiği müddetçe her türlü hürriyete sahip idi. Yapılan faydalı işlerin de, zararlı davranışların da mutlaka bir karşılığı vardı. Türk sosyal hayatını düzenleyen yazılı olmayan kanunlar bulunuyordu ki, bunlara “töre” deniyordu¹¹. Batıda ve Türklerin dışında doğuda, insanların geleceği hiçbir şekilde garanti altında bulunmazken, Türk devletinin sınırları içinde kimse hayatı hakkında endişeli değildi. Ölene kadar kendisinin bütün ihtiyacını karşılayan ve koruyan bir devletin varlığı, insanları huzur içerisinde yaşatıyordu. Bütün bunlara Batılı halklar, ancak 16. asırdan sonraları kavuşabilmiştir.

Türklerde hükümdar karizmatik bir yapıya sahip olmakla beraber, devletin ve milletin geleceğinde tek başına karar verme yetkisine sahip değildi. Eski

¹⁰Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.215-216; Ö.İzgi, “İslamiyetten Önce Orta Asya Kültürü”, **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977, s.48; B.Spuler, “Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülâhazalar”, **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Ankara 1981, s.663; B.Ögel, “Türklerde Kalın ve Başlık”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. 4, Gelenek-Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.393-396; B.Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988, s.245-247.

¹¹ Kafesoğlu, **Türkler ve Medeniyet**, s.23; Ş.Başta, “Eski Türklerde Harp Taktiği”, **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.46-48; N.Diyarbakırlı, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972, s.33; M.A.Köymen, “Türklerde Demokrasi”, **Milli Kültür**, 1/6, Ankara, 1977, s.13; R.Genç, “Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti”, **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982, s.177; N.Ulunay, **Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I**, Ankara 1986, s.43; A.İnan, “Yasa, Töre~Türe ve Şeriat”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964, s.104; B.Watson, **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968, s.164; B.Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971, s.29; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.233-235.

Türklerin “kagan” dediği idareciyi de denetleyen bir meclisin ve hükümetin mevcudiyeti artık kabûl edilmektedir. Türk destan edebiyatının temelini teşkil eden Oguz-nâmelere baktığımızda, Türklerin efsanevi atası Oguz Kagan’ın her önemli iş öncesi ve sonrası kurultay topladığı görülür. Buna benzer olarak Hun, Kök Türk ve Uygurların yılın muayyen zamanlarında oluşturdukları meclislere büyük bir katılım söz konusuydu. Bunlar ya toy, ya düğün-dernek veya kengeş adı altında gerçekleşiyordu¹². Eski Türk devletini idare eden bir de hükümetten haberdarız. Hükümetin bakanları dokuz kişiden oluşuyor ve bunlara “buyruk” deniyordu. Bunlardan üçü iç, altı tanesi de dış işlerinden sorumlu bakandı¹³.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz ki o da, her terim kendi kültür çevresinde kullanılmalıdır. Mesela bilerek veya bilmeyerek bizim devletlerimiz için zaman zaman imparatorluk tabirinin tercih edildiğine şahit oluyoruz. Halbuki Türk kültüründe ve devlet anlayışında hiçbir zaman imparatorluk deyimi yoktur. Bilindiği üzere “imperium” kelimesi Latin kökenli bir terim olup, muhtevasında sömürgecilik ve baskı vardır. Kelimenin kökü “hükmetmek” fiili ile alâkalıdır ve emperyalizm kelimesi de buradan gelmektedir. Ama bize tarih göstermiştir ki, ne yaklaşık 600 yıllık Osmanlı, ne de ondan önceki Türk hanedanlıkları emperyalist bir siyaset takip etmediler. Bilindiği gibi kültürler milli bünye ve kurumlarını ifade etmek için kendi terminolojilerini yaratırlar ve bunların muhtevalarına da kendi damgalarını vururlar. Bu bakımdan farklı kültür dairelerinde meydana gelen terminolojiler, bir diğer kültürün bünyesini izah için kullanıldıkları takdirde hata yapılmış olur¹⁴. Dolayısıyla tarihimiz ve kültürümüzün aktarımında kendi kelimelerimizi tercih etmek zorundayız.

Tanrı tarafından bu göreve tayin edildiği kabûl edilen Türk kaganı, bütün yeryüzünün, yani insanlığın hükümdarıydı. O sadece Türklerden değil, bütün insanlıktan sorumluydu. Kendilerinin mutluluğunu, onların huzuruna bağlıyorlardı. Günümüzde dahi bu anlayış henüz mevcut değildir. Herkes öyle kolay kolay hükümdar da olamıyordu. Her şeyden önce akıllı, yiğit, erdemli, güçlü ve ünlü kişilerdi¹⁵. Halbuki dünyanın diğer milletlerinde idareciler kendilerini Tanrı ile eş değer görüp, zaman zaman ilah olduklarını bile ilan ediyorlardı. Bu yüzden de ağızlarından çıkan her söz kanun gibiydi. Herne kadar demokrasinin beşiği olarak eski Roma ve Grek kültürleri gösteriliyorsa da,

¹² Geniş bilgi için bakınız, Watson, **a.g.e.**, s.164; B.Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982, s.74-82; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme**, s.68.

¹³ M.T.Liu, **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, II, Wiesbaden 1958, s.430; C.H.Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971, s.10-11; Z.Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004, s.59.

¹⁴ S.Gömeç, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından”, **Yüce Ereğ**, 2/18, Ankara 2000, s.5-7.

¹⁵ Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.94-96.

buradaki devlet yapılarına ve hükümdarların vaziyetlerine baktığımızda gerçekte hiç ilgisinin olmadığı anlaşılır. Türkler, Asya'nın batı taraflarına ve Avrupa'ya geldiklerinde o halklar, hakiki manada devlet yapılarıyla ve demokrasiyle tanıştılar.

Türkler çağlar boyunca hakim oldukları her yerde hukuku ve insan haklarını ön planda tuttukları gibi, tebası olan halkların her türlü meseleleriyle de ilgilendiler. Onları kendi vatandaşlarından hiçbir zaman ayrı görmediler. Kök Türkler zamanında Türk devletinin içindeki gayri-Türkler nasıl rahatsalar, onlardan yüzlerce yıl sonra bir cihan devleti haline gelen Osmanlı'da da bütün toplum müreffeh bir şekilde yaşıyordu. Başkaları gibi çevredeki komşularını barbar olarak görmeyip, herkesi eşit kabul ettiler. Binlerce yıl çeşitli halklarla savaş içerisinde yaşasalar da, asla onları yeryüzünden silmek gibi bir düşünceye kapılmadılar. Mesela, Osmanlı Devleti sadece sınırları dahilinde değil, nüfuz alanındaki her yere huzur ve barışı götürdü. Osmanlı'dan sonra bildiğiniz ve bugün de şahit olduğumuz gibi her yerde kan ve göz yaşı aktı. Gittiği yerlere huzur ve adaleti hakim kılan Osmanlı'nın yerini alanlar, yalnız kargaşa ve teröre sebep oldular¹⁶. Bunun sonuçları şimdi bile ortadadır. Türkler insanı Tanrı'nın bir parçası saydıklarından koruyup, kollarken; zamanımızda ileri olduğunu iddia eden pek çok devlet birtakım halklara ırkından veyahut da dininden dolayı zulmetmeye devam ediyorlar. Bugün, Türk devletinin bir zamanlar hakim olduğu yerlerde yaşayan halklar (mesela Avrupa, Afrika ve Asya) onun adaletine ve hoş görüsüne mahzar olmasalardı, tarihten silinip giderlerdi. Kendi devletlerinin içerisinde baskı altında bulunanlar, geçmişte olduğu gibi şimdi bile Türk devletinin koruyuculuğu altına sığınmaya çalışıyorlar. Şu an Avrupa'da Arnavut, Sırp, Boşnak, Rumen hatta Fransız; Afrika'da ve Arabistan'da Arap, Kıpti, Berberi; Asya'da Fars, Mogol, Afgan vs. gibi halklar yaşıyorsa, bu Türklerin sayesinde. Türkler idareleri altındaki hiçbir milleti dinlerini ve dillerini değiştirmeye zorlamadılar. Basit vatandaşlık hakları çerçevesinde varlıklarının devam etmesine müsaade ettiler. Böyle alicenap bir milletin hakkını tarih elbetteki verecektir.

Bir milletin sosyal yapısı, ekonomik ve kültürel hayatı ile devlet teşkilatı çok mükemmel olabilir. Ama bunların özellikle dış tehlikelere karşı korunması ve devam ettirilmesi için güçlü bir askeri düzene de ihtiyaç vardır. Ordu millet olan Türklerin en büyük hususiyetlerinden birisi de savaşçılıklarıdır. Barış zamanında günlük işleriyle meşgul olan halk, savaş zamanında çoluğundan-çocuğuna top-yekûn seferberlik halinde bulunuyordu. Türk tarihine ait kaynaklardan öğrendiğimize göre; savaş ve ordu komutanlığı sadece erkeklerin işi değildir. Kadınlar birliklere veyahut da ordulara kumanda edebildikleri gibi,

¹⁶ Gömeç, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun...", s.6; L.N.Gumilev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Çev. A.Batur, C. II, İstanbul 2003, s.20.

at üstünde okları, yayları ve kılıçlarıyla birlikte savaşlara katılıyorlardı¹⁷. Bugün daha yeni yeni dünya ordularında kadınlar vazife alıyorlar. Ayrıca Türk ordusu onluklar biçiminde düzenlenmişti. Türk ordu teşkilatına dair en eski kayıtlar, milattan önce 3. asra ait olup, bu ordu onlu düzene göre teşkil edilmişti. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla bu sistem Mo-tun (Börü Tonga) Yabgu zamanında meydana getirilmişti¹⁸ ve günümüz dünya orduları da bu esaslar çerçevesinde teşkilatlanmaktadır. Hatta ordu bandolarının kuruluşunun temelinde bile eski Türk askeriyesindeki davul ve onu takip eden Mehter olgusu yatar. Dünyanın en büyük devletlerinden birini kuran Türkler çağlarına göre daima yüksek bir harp sanayiine sahip oldular. Yani, Türkler yabancı kavimler karşısında sadece bilek gücüyle başarı kazanmadılar. Zamanlarına göre savaş tekniğini ve usullerini en iyi kullandıkları için dünyaya baş eğdirmişlerdi. Sonradan Avrupalılar ve diğer milletler bu teknikler ile yöntemleri daha da geliştirip, Türkler karşısında üstünlük kazanmaya başladılar. Bu arada şunu da belirtmek istiyoruz: Tarihin bu en cengaver kavmi, bugün olduğu gibi geçmişte de kalabalık ve güçlü olan Çinlilerin önüne bir set gibi gerilmeseydi, herhalde dünyanın Asya ve Avrupa kıtasında Çinliden başka halk olmazdı. Batı medeniyeti ve insanı varlığını Türklere borçludur.

Eski Türk ekonomisinin temeli konar-göçer hayvancılığa dayanıyordu. Toplumbilimciler genelde hiçbir inceleme ve araştırma yapmadan tarihteki Türklerin göçebe olduklarına dair görüşler bildiriyorlar. Bu nazariyeye göre göçebeler herhangi bir kültür veya medeniyet yaratamayacaklarından, Türklerin de köklü bir kültürleri ya da medeniyetleri yoktur. İşin doğrusu, biz Türkler hakkında yabancıların bu yanlı fikirleri pek de önemli değil. Halbuki Kök Türkçe yazılı belgelere baktığımızda eski atalarımızın kendilerine göçebe yerine, konar-göçer dediklerini görmekteyiz¹⁹. M.önce 3000'den beridir eski Türklerin ziraatla meşgul olduklarına dair elimizde arkeolojik malzemeler vardır. Özellikle Altay-Sayan bölgesinde yapılan kazılar bunu ispat ediyor. Hunlardan kalan su yollarına, toprağı işlemek için gerekli olan alet-edevata bu araştırmalarda tesadüf edilirken, Orta Asya'nın her tarafında bulunan kaya resimlerinde ziraata dair figürlere rastlıyoruz. Yine açılan bazı mezarlarda baltalarla birlikte orakların da yer alması bu durumu gözler önüne seriyor. M.önce 2. yüzyıldan itibaren tarihi Türk yurtlarını gezen Çinli seyyahlar, buralarda halkın nehir sularından ufak kanallar açmak suretiyle sulama ve ziraat işlerinde büyük ilerlemeler kaydettiğini ve bu ülkelerde Çin'in görmediğı değişik bitki ve meyveler bulunduğunu hayretle müşahade etmişler ve yirmiden

¹⁷ Gumilev, **Hunlar**, s.378.

¹⁸ İ.Kafesoğlu, "Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964, s.10; B.Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7, Ankara 1984, s.3; İ.İnce, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996, s.120-121.

¹⁹ Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Batı tarafı, 4: *Ötüken eli tegresi, ikin ara ulgam-tarıglagım, Sekiz-Selenge, Orkun, Togla, Sebintürdü, Kargu, Burgu ol yirimin-subımın konar-köçer ben.*

fazla bitki tohumunu Çin'e götürmüşlerdir. 4. asrın sonralarında Tabgaç hükümdarları tarımdan anlayan bir çiftçi sınıfı oluştururlarken, yeni ele geçirilen topraklara bunları yerleştirerek, faydalanmayı düşünüyorlardı²⁰. Dolayısıyla çok eski zamanlardan beridir Türkler ziraatla da meşgul olmuşlar, ekonomik tabanlarının bir bölümünü de tarım meydana getirmişti. Bundan başka Türkler ister göçebe, ister konar-göçer olsunlar dünya tarihine damgasını vurdular. Bunu kimse inkar edemez; çünkü tarih bunu kayıta geçirmiştir.

Konar-göçerlik esasen iklim şartlarına bağlı olarak insanların yer değiştirmeleri ve konaklamalarıdır. Bu yaşadıkları coğrafya çok zor tabiat özelliklerine sahip olduğundan, kendileri de sanki birer çelik gibiydiler. Öyle ki kışın doğan çocukları karla, yazın doğanları da soğuk suyla yıkıyorlardı. Böylece daha baştan birtakım hastalıklara karşı bağışıklıkları sağlanıyordu. Ondört, onbeş yaşlarından itibaren de birer yiğit gibi savaşa katılıyorlar, sağ kalırlarsa hayatlarını devam ettiriyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, takdir edilmesi gereken yaşayışları vardı. Toplum içerisinde herkes vazifesinin ne olduğunu biliyor, ama yine de aralarında sıkı bir yardımlaşma gerçekleşiyordu. Erkeklerin yatakta ölmesini bir zul olarak kabul eden Türkler, bilindiği gibi hayvancı bir toplumdur. Hayvan yetiştiriciliği üç açıdan önemlidir: Birincisi başlıca gıda maddesidir. İkincisi ticaret aracı, üçüncüsü de nakil vasıtasıdır. Ama Türkler hayvancılığın yanı sıra tarım ve ticarete de ekonomik hayatlarında önemli bir yer veriyorlardı. Bu insanlar özellikle bahar ve yazları otu, suyu bol olan yüksek yaylalara göçerek hayvanlarını beslemekle beraber, ırmak boylarında ve sıcak ovalarda da yerleşerek buralarda ziraat yapıyorlar, dolayısıyla kışları da umumiyetle bu korunması kolay mahallerde geçiriyorlardı. Bu yaptıkları iş gelişi-güzel değildi. Yaylaların muayyen sınırları olup, kabilelerin başkasının arazisine girmediğini biliyoruz. Onlar sadece kendilerini düşünerek bütün otlakları tüketme hakkında da sahip bulunmuyorlardı.

At ve koyun yetiştiricisi olan bozkırlı Türk'ün başlıca yiyeceği etten ibaretti. Dolayısıyla ençok da at ve koyun eti yeniyordu. Koyun da tıpkı at gibi kendisinden yararlanılan bir hayvan olmakla birlikte, kültürel hayatta da önemli bir yer işgal ediyordu. Aileler ve kabileler yüzbinlerce hayvana sahip olduklarından eski Türkler, fazlaca istihsal edilen eti uzun süre muhafaza etmenin yollarını bulmuşlardı. Günümüzün pastırma usulüne benzer bir şekilde konserve etler hazırlıyorlardı. Tabi ki eti ve balığı kurutarak da korumasını biliyorlardı. Bazı kaynaklarda eti ince ince dilimleyerek, güneşte kurduklarından söz ediliyor. Bu yüzden söz konusu teknikler Türk insanının dünyaya bir armağanıdır.

²⁰ W.Eberhard, "Toba'larda Ziraat", **Bellekten**, C. 10, Ankara 1946, s.84; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984, s.88; P.B.Golden, "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000, s.308; Gumilev, **a.g.e.**, s.490.

Eski Türkler elbise, çamaşır ve ayağa giyilen pantolon türü eşyaya da “don” demişlerdir. Türklerin kıyafetlerinin nasıl olduğuna dair bilgilere yazılı kaynaklardan ve arkeolojik malzemelerden ulaşmak mümkündür. Özellikle Asya’da yapılan yüzey araştırmalarında ve kazılarda bulunan heykellerle, kaya resimlerinde; ayrıca duvar minyatürlerinde Türklerin ceket, pantolon, gömlek, şapka, çizme, kemer türü giyeceklerinin biçimleri ortaya konulabilmektedir. Ceket ve pantolon herhalde Türklerin insanlığa bir ihsanıdır. Burada tabiki şunu da belirtmeliyiz; kemer takma bir ihtiyaç olduğu gibi, hakimiyetin ve memurluğun da alametiydi. Türklerden kalan heykeller de bunu çok açık bir şekilde görebiliriz²¹. Kişilerin sosyal durumlarına göre, başa geçirilen şapkaların şekilleri de farklıydı. Bazan Orta Asya’ya seyahat yapmış çeşitli kişilerin, bazan da yabancılar arasında yaşayan Türklerin giyim tarzları tarihi belgelere de yansımıştır ki; mesela Hazar prenseslerinden Çiçek’in Bizans’a gelin gittiğinde giydiği elbise ve çeyizler Romalılar içinde hususi bir kadın modası yaratmıştır. Gömlek ya da kaftan şeklinde, uzun kollu ve yırtmaçlı bir giyecekleri daha vardı. [6. asrın birinci yarısındaki olayların nakledildiği Prokopius’un “Gizli Tarih” adlı eserindeki bilgilere göre, giydikleri gömlek ve ayakkabılarıyla, uzattıkları saç şeklinden dolayı Bizans’ta revaçtaki bir Hun modası söz konusuydu](#)²². Elbette ki onların bu giyim usulü bozkırın yapısına uygun olmalıydı. Netice itibarıyla ömrü at üzerinde geçen tarihteki Türklerin esas giysileri ata binerken rahatlık sağladığından ötürü ceket, pantolon türü şeylerdi. Mevsim durumlarına göre de bunların muhteviyatı değişiyordu. Mesela kışın daha kalın ve içi yünlü elbiseler giyilirken, yazları daha ince ve pamuklu nev’inden giyecekler tercih edilmekteydi. Savaşa gidilirken ise, özel harp elbiselerinin kullanıldığı da muhakkaktır. Bunlar o kadar rahatları ki, ara-sıra yabancı halkların tıpkı savaş araç ve gereçlerinde olduğu üzere, giyim usulünde de Türkleri taklit ettiklerine şahit oluyoruz. Bununla beraber Çin’den ve İran’dan gelen daha zarif, ipekli ve pamuklu dokumaları kullandıklarını da, kaynaklar ve arkeolojik kalıntılar bize haber veriyor. 520 sıralarında Ak Hun sarayını ziyaret eden bir Çinli, hükümdarın işlemeli ve ipekten elbiselere sahip olduğunu belirtiyor. Dolayısıyla törenler için özel giyimleri vardı. Mesela yine

²¹ Bununla beraber altın kemeri ancak hükümdarlar takardı ki, 2001 senesinde Saadettin Gömeç tarafından yürütülen Bilge Kagan’ın Anıt Mezarlığında kazılarda ele geçirilen hazinenin içinde bilindiği gibi Bilge Kagan’ın altın kemeri de mevcuttur. Bakınız, S.Gömeç, “Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları”, **Türksoy**, Sayı 7, Ankara 2002, s.30; L.N.Gumilev, **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003, s.51.

²² Eberhard, **a.g.e.**, s.68, 86; O.Aslanapa, “Türk Sanatının Bütünlüğü ve Devamlılığı”, **Konferanslar I**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965, s.58; R.Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980, s.39; Diyarbakirli, **a.g.m.**, s.155; Esin, **a.g.e.**, s.17; W.Rubruk, **Moğolların Büyük Hamna Seyahat**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001, s.38; Kafesoğlu, **Türk Milli...**, s.306; İ.Çetin, "Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1986/1, Ankara 1986, s.131; Prokopius, **Bizans’ın Gizli Tarihi**, Çev. O.Duru, İstanbul 2001, s.61.

Çinliler, Uygur Türklerinin zenginliğinden söz ederlerken sansar ve samur derisi elbiselerinin yanı sıra beyaz aba, işlemeli ve çiçekli kumaşların bolluğundan haber verirler²³. Sadece at üzerinde, bozkırda dolaştığı düşünülen bu insanlar yazılı kaynaklardan öğrendiğimize göre, günlük hayatta kullandıkları elbiselerini dahi ütülüyorlar ve koyun yağıyla, bir tür kuru otun külünü karıştırarak da sabun üretiyorlardı²⁴. Bugün modern dünyanın modasının temelini teşkil eden ceket, pantolon ve gömlek türü giyeceklerin tamamı Türk yapımıdır. O çağlarda Batı medeniyeti olarak adlandırdığımız coğrafyada doğru-dürüst giyim-kuşam olmadığı gibi, yüzlerce yıl sonra bile ne kılık-kıyafet, ne de temizlik konusunda onlar Türklerin düzeyine gelebilmiş değillerdi. Batılılar saraylarının ve evlerinin içine pislerken, daha Orta Çağlarda bile Türklerde bir tuvalet kavramı vardı ve onlar buna “çumuşluk” diyorlardı. Bir kısım araştırmacıların kültürsüz göçebeler olarak tanıtmaya gayret ettikleri bu eski Türklerin çadırlarındaki malzemelerin ve tahtların güzelliğine çağdaşı olan ne bir Avrupa, ne de Asya imparatorlarının saraylarında tesadüf edemiyorsunuz. Böyle bir durumu kimse yok sayamaz.

Daha evvelce kendilerine ait yazıları ve edebiyatlarının olduğunu söylediğimiz Türk milleti, tarihlerinin parlak olduğu devirlerde ilimde de en ileri düzeydeydiler. Selçuklu ve Osmanlı çağında açılan medreseler buna örnektir. Nizam’ül-Mülk’ün öncülüğünü yaptığı ve Nizamiye Medreseleri diye anılan ilmi kuruluş, dünyada ilk modern üniversite müesseseleridir. Buna bağlı olarak Türk devletinin her tarafında inşa edilen hanlar, hamamlar, imaretler, şifahaneler zamanlarının öncü teşekkülleri olup, bugünkülerinin taklit edildiği ve geliştirildiği yapılardır.

Kültürsüz göçebeler diye itham edilen Türkler günlük hayatlarında paradan da yararlanıyorlardı. Bununla beraber eski Türk devletlerinde para kullanımının ne zamanlar başladığını belirlemek için kesin bir şey

²³ W.Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942, s.135; N.Üçok, **At ve Altay İndogermen Münasebetleri**, Doçentlik Tezi, Ankara 1942, s.40-41; A.İnan, "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Bellekten**, C. 12, Ankara 1948, s.275; G.Aydarov, "Yeşce Adna Nahodka Po Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti", **Epigrafika Vostoka**, 19, Leningrad 1969; Diyarbekirli, "Türk Sanatının Kaynaklarına...", s.155; L.Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. II, İstanbul 1970, s.81; Esin, **a.g.e.**, s.16, 23, 108; Grousset, **a.g.e.**, s.84; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.210; Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.208-209; V.D.Kubarev, **Drevnetyurkskiye Izvayaniya Altaya**, Novosibirsk 1984, s.180-229.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, "ütük" yani ütü kelimesini açıklarken; mala biçiminde bir demir parçasıdır ki, dikiş yerlerini yatıştırarak için kızdırılarak elbise üzerine bastırılır, diyor. Bakınız, Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, Çev. B.Atalay, C. I, Ankara 1985, s.68-69; L.Hambis, "Central Asia", **Encyclopedia of World Art**, Vol. 1, New York 1968, s.822; İnan, **a.g.m.**, s.275; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.308; S.G.Klyashorniy-T.İ.Sultanov, **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003, s.329.

söyleyemiyoruz. Ama Hunlardan itibaren yapılan arkeolojik araştırmalarda Türklerin Çin ve İnan paralarına benzer sikkeler kullandıkları gerçektir. Zaman zaman Çin paralarının kenarlarına kendi isimlerini kazıyarak, onlardan yararlanıyorlardı. Bazan üzerinde kagan tamgası da olan kağıt ve ipek paraların da tedavülde olduğu anlaşılıyor. Kök Türkler çağında madeni paraya “yarmak” da denmiştir. Özellikle Çu Nehri vadisinde yapılan kazılarda eski Türgişlere ait bol miktarda paraya rastlanıldı. Şu veya bu şekilde para kullanımı Uygurlarda da vardı. Kaşgarlı Mahmud eserinde “kamdu” kelimesini izah ederken; “dört arşın boyunda, bir karış eninde bez parçasıdır ki, üzerine Uygur hanının mührü basılıp, alış-verişte para yerine kullanılır. Bu bez eskirse her yedi senede bir yamanır, sonra yıkanır, yeniden üzerine mühür vurulur” diyor. Alış-veriş işlerinde, dolayısıyla ticarete bir aracı vasıta olarak düşünölen para, Türklerden örnek alınarak Mogollar ve Mogolların Türkleşmesi suretiyle ortaya çıkan hanedanlar tarafından da kullanıldı. Mesela Kebek Han (1318-1326), kendi adına paralar bastırmış ve bunlar daha sonra Kebeki adıyla anılmış; hatta belki Altun Orda Hanlığı yoluyla Rus para birimlerinden “kopek”e de bu adın izafe edildiği söylenmiştir²⁵.

Türkler eskiden zamanı on iki hayvanlı Türk takvimiyle ölçüyorlardı. Gerçi günümüzde dahi bu takvim esasına göre hareket eden Türk grupları halâ mevcuttur. Üçyüz altmış beş günlük dilime yıl deniyordu ki, bunun da yıldız/yulduz kelimesiyle alâkalı olduğunu ileri sürenler mevcuttur. Ayrıca bu sistemin Çin’den veya Hint’ten alındığı iddiasında bulunanlar varsa da, daha ispatlanmamış bir konudur. Bu takvim üzerine teferruatlı çalışmaları olan alimler, onun on ikili boy teşkilatıyla da ilgisine dikkat çekiyorlar. Bir başka açıdan bunu tedkik ettiğimiz de, yılların hayvan adlarıyla anılması meselesi karşımıza çıkıyor ki, esasında hayvanlarla iç-içe olanlar Çinliler değil, Türklerdir. Dolayısıyla bu zaman hesabı Türklerden Çinli, Hintli, Tibetli ve Mogol gibi kavimlere geçmiş olsa gerek²⁶.

²⁵ Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, Ankara 1985, s.503; H.Vambery, **Noten zu den Atttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898, s.97; A.S.Vincent, “White Hun Coins from the Panjab”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1907, s.91-95; Barthold, **Orta Asya Türk...**, s.160-161, 232, 278; Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, C. I, s.418; S.G.Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972, s.80; S.G.Klyaştorıny, “Moneta s Runičeskoj Nadpisyu iz Mongolii”, **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973; Rasonyi **a.g.e.**, s.98-99; Kafesođlu, **a.g.e.**, s.315; B.Ögel, **İslamiyetten Önce Türk...**, s.172; Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme...**, s.531; I.L.Kızlasov, “Moneti s Tyurkoyazıçınımi Yeniseyskimi Nadpisyami”, **Numizmatika Epigrafika**, Tom 14, Moskva 1984; Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, s.93-94; Golden, **a.g.m.**, s.323; Gumilev, **a.g.e.**, s.491; G.Babayarov, “Moneta s Titulom Tudun”, **Numizmatika Tsentralnoy Azii**, VII, Taşkent 2004, s.40-43.

²⁶ Barthold, **a.g.e.**, s.38; O.Turan, **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941, s.88; Esin, **İslamiyetten Önceki...**, s.36; G.Uray, “The Annals of the A-Za Principality”, **Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium**, Budapest 1978, s.545; N.A.Akgür, “On İki

Ortaya çıkışlarından itibaren, dünyada bir Tanrı'ya inanan ilk kavim Türklerdir. Türkçenin asli kelimesi olan Tanrı'ya yazılı kayıt olarak, en eski m.ö. 5. yüzyılda rastlanmaktadır. Hiç şüphesiz bundan öncede mevcut idi. Zamanımızdan 2500 yıl evvel, başta eski Yunanlılarda olmak üzere ölümlü ve ölümsüz birçok tanrının olduğunu görenler, Türklerde tek bir ilahın ve yaratıcı yerine geçen Tanrı kelimesinin varlığına inanmamışlar ve bunu kabul edememişlerdir²⁷. Yabancıların idarecileri kendilerini bir nev'i Tanrı olarak görürken, Türk beyleri Tanrı'nın hizmetkarı olduklarına inandılar. Baştaki hükümdar ile sıradan vatandaş aynı haklara sahip idi. İdarecilerin hiçbir surette halkına eziyet etme hakkı yoktu. Onlar da biliyorlardı ki, vatandaşları olmadığı takdirde kendileri bir hiçti. Pek çok dine girdiler ama, her dinin de en ateşli savunucuları oldular. Bugün dünyada Budizm diye bir felsefi inanç varsa, Musevilik ya da İslamiyet gibi bir Hak dinden söz ediliyorsa bu Türklerin sayesinde.

Bütün bu sosyal gelişmeler ve katkıların hepsini bir kenara bırakıp, insanlığın ilerlemesi açısından son derece mühim olan demir ve at gibi iki şeyi kazandırdıklarından dolayı, insanlık alemi Türklere minnettar olmalıdır.

Hayvanlı Türk Takvimi”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 64, İstanbul 1990, s.179; A.Vovin, “Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle”, **Central Asiatic Journal**, Vol. 48, Wiesbaden 2004, s.118-130.

²⁷ Eski Yunanda Zeus, Apollon, Mars, Hera vs. gibi varlıklar aynı zamanda yarı tanrı olarak da kabul edilmekteydiler. Aslında bu inançta kim ölümlü, kim ölümsüz belli olmadığı gibi, kimin yaratıcı, kimin de yaratılan olduğu hususu da karışıktır.

KAYNAKLAR

- Ahmetbeyoğlu, A., **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara 2001
- Akgür, N.A, "On İki Hayvanlı Türk Takvimi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 64, İstanbul 1990
- Artamonov, M.I., **Istoriya Khazar**, Leningrad 1962
- Aslanapa, O., "Türk Sanatının Bütünlüğü ve Devamlılığı", **Konferanslar I**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1965
- Aslanapa, O., **Türk Sanatı**, Ankara 1990
- Aydarov, G., "Yeşce Adna Nahodka Po Orhono-Yeniseyskoy Pismennosti", **Epigrafika Vostoka**, 19, Leningrad 1969
- Babayarov, G., "Moneta s Titulom Tudun", **Numizmatika Tsentralnoy Azii**, VII, Taşkent 2004
- Barthold, V.V., **Four Studies on the History of Central Asia**, Vol. I, Leiden 1962
- Barthold, V.V., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927
- Baştav, Ş., "Eski Türklerde Harp Taktiği", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964
- Batu, S., **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi**, Ankara 1938
- Baytur, E., **Şincan'daki Milletlerin Tarihi**, Ürimçi 1991
- Caferoğlu, E., **Türk Dili Tarihi**, 3. baskı, İstanbul 1984
- Chen, C.L., "A Study of Turkie Weapons", **Altaistic Studies**, Konferenser 12, Stockholm 1985
- Clauson, S.G., "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study", **Central Asiatic Journal**, 10/3-4, Wiesbaden 1965
- Clauson, S.G., **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford 1972
- Cunbur, M., **Atatürk ve Milli Kültür**, Ankara 1981
- Çetin, İ., "Göktürk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar", **Türk Folkloru Araştırmaları**, 1986/1, Ankara 1986
- Deguignes, J.M., **Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların Tarih-î Umumisi**, C. II, İstanbul 1924
- Diyarbakirli, N., "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarda Gelişen Ortak Nitelikleri", **İÜEF. Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul 1974

- Diyarbakirli, N., "Türk Sanatının Kaynaklarına Doğru", **Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri**, C. 2, İstanbul 1969
- Diyarbakirli, N., "İlk Türk Halısı", **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Semineri Bildirileri**, Ankara 1974
- Diyarbakirli, N., **Hun Sanatı**, İstanbul 1972
- Donuk, A., "İslamiyetten Önce Türklerde Devlet Adamı Tipi", **Türk Kültürü**, 24/275, Ankara 1986
- Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, İstanbul 1942
- Eberhard, W., "Toba'larda Ziraat", **Bellekten**, C. 10, Ankara 1946
- Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. N.Uluğtuğ, Ankara 1942
- Emre, A.C., "Eski Türk Yazısının Menşei", **Türk Dili (Bellekten)**, 3/18-20, Ankara 1943
- Erçin, M., "Saka-Türk (Hece-Harf) Yazısı ve Dili (İ.Ö. 8.-4.Yüzyıl)", **IX. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, C. 2, Ankara 1988
- Esin, E., "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", **DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi**, 6/10-11, Ankara 1968
- Esin, E., **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, İstanbul 1978
- Gabain, A., "Eski Türkçe", **Tarihi Türk Şiveleri**, Haz. M.Akalin, 2. baskı, Ankara 1988
- Gabain, A., "Eski Türkçenin Yazı Dili", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Bellekten)**, Ankara 1959
- Genç, R., "Eski Türk Ziyafetleri ve Diş Kirası Adeti", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, IV. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1982
- Giraud, R., **L'Empire Des Turcs Celestes**, Paris 1960
- Golden, P.B., "Rusya'nın Orman Kuşağı", Çev. M.Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, Der. D.Sinor, İstanbul 2000
- Gömeç, S., "Kök Türk Yazıtları 2001 Çalışmaları", **Türksoy**, Sayı 7, Ankara 2002
- Gömeç, S., "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Kutlamalarının Ardından", **Yüce Ereğ**, 2/18, Ankara 2000
- Gömeç, S., **Kök Türk Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1999
- Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi**, 2. baskı, Ankara 2000
- Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu**, Çev. R.Uzmen, İstanbul 1980
- Gumilev, L.N., **Hunlar**, Çev. A.Batur, 3. baskı, İstanbul 2003
- Gumilev, L.N., **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları**, Çev. A.Batur, C. II, İstanbul 2003
- Gumilev, L.N., **Muhayyel İmparatorluğun İzinde**, Çev. A.Batur, 2. Baskı, İstanbul 2003
- Güngör, E., **Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik**, Ankara 1980

- Hambis, L., "Central Asia", **Encyclopedia of World Art**, Vol. 1, New York 1968
- Harmatta, J., "Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler", Çev., H.Akın, **Erdem**, 3/7, Ankara 1987
- Haussig, W., **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. M.Kayayerli, Kayseri 1997
- Huang, C.H., **T'ang Devrinde Tibetlilerin Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul 1971
- İnan, A., "Altaylarda Hun Devri Kültürü", **Hayat Tarih Mecmuası**, 2/12, İstanbul 1967
- İnan, A., "Türkistan'da ve Altaylarda Son Yıllarda Yapılan Arkeoloji Araştırmaları", **Belleten**, C. 12, Ankara 1948
- İnan, A., "Yasa, Töre~Türe ve Şeriat", **Türk Kültürü Araştırmaları**, 1/1, Ankara 1964
- İnce, İ., **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla İlgili Yer, Unvan, Kişi Adları**, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996
- İzgi, Ö., "İslamiyetten Önce Orta Asya Türk Kültürü", **Milli Kültür**, 1/2, Ankara 1977
- Kafesoğlu, İ., "Milli Varlık ve Gayelerimiz Bakımından Türk Tarih ve Kültürünün Ehemmiyeti", **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü**, Konferanslar I, Ankara 1965
- Kafesoğlu, İ., "Türk Ordusu", **Türk Kültürü**, 2/22, Ankara 1964
- Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü**, 2. baskı, İstanbul 1983
- Kafesoğlu, İ., **Türkler ve Medeniyet**, İstanbul 1957
- Kaplan, M., **Türk Milletinin Kültürel Değerleri**, Ankara 1987
- Kaşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk**, Çev. B.Atalay, C. I, Ankara 1985
- Kızlasov, I.L., "Moneta s Tyurkoyazıçnımı Yeniseyskimi Nadpisyami", **Numizmatika Epigrafika**, Tom 14, Moskva 1984
- Kitapçı, Z., **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2004
- Klyaştomıy, S.G., "Moneta s Runičeskoy Nadpisyu iz Mongolii", **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973
- Klyaştomıy, S.G.–Sultanov, T.İ., **Türkün Üçbin Yılı**, Çev. A.Batur, İstanbul 2003
- Koşay, H.Z., "Avarların Sanatı", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974
- Köymen, M.A., "Türklerde Demokrasi", **Milli Kültür**, 1/6, Ankara, 1977
- Kubarev, V.D., **Drevnetyurkskiye Izvayaniya Altaya**, Novosibirsk 1984
- Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S.Karatay, C. II, İstanbul 1970
- Liu, M.T., **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)**, II, Wiesbaden 1958
- Maenchen-Helfen, O., "Crenelated Mare and Scabbard Slide", **Central Asiatic Journal**, Vol. 3, Wiesbaden 1957
- Mejuyev, V., **Kültür ve Tarih**, Çev. S.Yokova, Ankara 1987

- Ögel, B., "İlk Töles Boyları", **Bellekten**, Sayı 48, Ankara 1948
- Ögel, B., **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971
- Ögel, B., "Türklerde Kalın ve Başlık", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. 4, Gelenek-Görenek ve İnançlar, Ankara 1982
- Ögel, B., **Türklerde Devlet Anlayışı**. 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar, Ankara 1982
- Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 2. baskı, Ankara 1984
- Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C. 7, Ankara 1984
- Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, 3. baskı, İstanbul 1988
- Rahman, A., "Uygurların Defin Merasimleri", **III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, 4. Cilt, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987
- Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, 2. baskı, Ankara 1988
- Rubruk, W., **Moğolların Büyük Hanına Seyahat**, Çev. E.Ayan, İstanbul 2001
- Savinov, D.G., "Etnokulturniye Svyazi Naseleniya Sayano-Altaya v Drevnetyurkskoye Vremya", **Tyurkologičeskiy Sbornik**, 1972, Moskva 1973
- Spuler, B., "Göktürklerin Dini ve Kültürü Hakkında Mülahazalar", **VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, II. Cilt, Ankara 1981
- Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, İstanbul 1975
- Tekin, T., "Göktürk Alfabesi", **Harf Devriminin 50. Yılı Sempozyumu**, Ankara 1981
- Tural, S.K., **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Ankara 1988
- Turan, O., **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul 1941
- Turan, O., **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Ankara 1965
- Ulunay, N., **Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı ve Stratejisi I**, Ankara 1986
- Uray, G., "The Annals of the A-Za Principality", **Proceedings of the Csoma de Körös Memorial Symposium**, Budapest 1978
- Üçok, N., **At ve Altay İndogermen Münasebetleri**, Doçentlik Tezi, Ankara 1942
- Vambery, A., **Noten zu den Attürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens**, Helsingfors 1898
- Vincent, A.S., "White Hun Coins from the Panjab", **Journal of the Royal Asiatic Society**, London 1907
- Vovin, A., "Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-Year Animal Cycle", **Central Asiatic Journal**, Vol. 48, Wiesbaden 2004
- Watson, B., **Record of the Grand Historian of China**, Volume II, Third edition, New York 1968

"Türklerin Medeniyet Tarihindeki Yeri", **Uluslararası Askeri Tarih Dergisi**, No 87, Ankara 2007